

КРАЯТ НА МОНАРХИЯТА В ПОРТУГАЛИЯ

Йордан Митев

Новата история на Португалия е непозната за съвременната българска историография. Изследванията, посветени на тази страна, обхващат предимно въпроси около нейното развитие в края на шестдесетте и началото на седемдесетте години. Те разглеждат съпротивителното движение срещу управлението на Салазар и Кастану¹ и колониалната политика на метрополията в "отвъдморските" ѝ територии. У нас бяха публикувани материали от най-различно естество след избухването на военното въстание ("революцията на карамфилите") от 25 април 1974 г.

За периода до 28 май 1926 г., когато в Португалия е извършен военен преврат, ликвидирал първата в историята на страната република, липсват цялостни изследвания на европейската историография. Изключение правят някои разработки на руската историческа наука, но и те не дават пълна представа за развитието на политическата действителност в метрополията след свалянето на монархията².

Целта на настоящата статия е да разкрие характера и най-съществените особености на едно важно политическо събитие – революцията от 5 октомври 1910 г. Тя поставя началото на нов етап в развитието на Португалия и довежда до установяването на първата в историята на страната република, която в следващите години ще промени представата на света за тази малка европейска държава.

* * *

В икономическото развитие на континентална Европа Португалия заема едно от последните места. Обикновено това се обяснява с факта, че тя е малка страна със слабо развита инфраструктура, поради което е определена от големите западноевропейски държави като "задния двор" на Европа.

Във времето, когато в континента се утвърждават новите ико-

номически отношения, когато започва първоначалното натрупване на капитала, Португалия в остра конкуренция със своята вечна съперница Испания проправя упорито път в колониалните открития и завоевания. Експанзията, притокът на злато и доходната търговия с роби допринасят необикновено много за утвърждаването на капиталистическите отношения в Европа. Парадоксът се състои в това, че Португалия, която обективно играе ролята на могъщ колонизатор, едва взема участие в развитието и утвърждаването на капиталистическата система в стария континент. Наличието на огромни богатства в никакъв случай не води до развитието на капитализма в самата страна. Нещо повече – господстващият феодален елит прахосва огромните съкровища или ги загубва в непрекъснати войни.

В редица случаи метрополията е принудена да използва натрупания търговски капитал, за да плаща промишлените произведения и хранителните стоки, внасяни от чужбина, което същевременно води до занемаряване на селскостопанското и занаятчийското производство. По този начин колониалните успехи на метрополията се превръщат в бумеранг и се оказват по-скоро полезни за историческите приемници на Португалия – Нидерландия, Англия и Франция³.

В средата на XIX век в страната се забелязват симптоми към относително стабилно икономическо развитие. То е свързано както със значимите успехи на буржоазията в световен мащаб, така и с промените, които настъпват в самата страна. Инвазията на Наполеон в Пиринейския полуостров и Френската буржоазна революция дават извънредно силни импулси за буржоазното преобразуване на метрополията.

Към един от значителните резултати от промените, които се наблюдават в Португалия през XIX век, се отнася и отделянето на Бразилия през 1822 г.⁴ Португалия безвъзвратно загубва огромните ресурси на тази колония, притока на злато, носещата огромни печалби на абсолютизма захарна продукция, основана на търговията с роби в нейните огромни плантации. Загубването на Бразилия радикализира важни икономически, социални и политически процеси в метрополията за дълъг период от време. Страната се нуждае от нова стопанска и политическа структура, за да може да се приспособи към новите условия.

В противовес на големите западноевропейски държави армията в Португалия се превръща в институция, която е “призвана”

да определи политическото бъдеще на страната, и изиграва изключително важна роля за свалянето на монархическата система. Тази специфична особеност има своето обяснение. Поради икономическата и политическата слабост на буржоазията, която в съюз с либералната част от дворянството е призвана да играе ролята на хегемон в политическото преустройство на страната, армията се оказва определящ фактор при решаването на въпроса за властта. Така тя застава на страната на революцията или на контрареволюцията в зависимост от класовия характер на тази фракция в нейните редове, която получава превес при определена ситуация.

Независимо от усилията на португалската буржоазия в края на XIX и началото на XX век Португалия непрекъснато е "застигана" от тежки икономически кризи. Хроническата нестабилност на промишлените предприятия, упадъкът на селското стопанство и недостигът на обработваема земя създават в страната излишък от работна сила. Хиляди селяни, търсещи средства за съществуване, се устремяват към градовете, попълвайки "армията на безработните"⁴.

Паралелно със специфичните особености на икономическото развитие на страната, обусловено преди всичко от съществуването на неадекватни на метрополията огромни колониални владения, най-важна причина за изоставането на Португалия от другите западноевропейски страни е монархическата система, в която доминират феодалната аристокрация и клерикалите. Монархията се интересува над всичко от съдбата на "отвъдморските" територии на метрополията в момент, когато другите страни, притежаващи колониални владения, уверено осъществяват своето икономическо развитие.

Пълната зависимост на Португалия от чуждия и преди всичко от английския капитал се явява съществена предпоставка за нейното анемично развитие. Западните държави, разполагащи с ключови позиции в областта на икономиката, са заинтересовани от експлоатирането на португалските колонии с природни ресурси. Така те поставят Португалия в положение на страна, която е предимно доставчик на суровини, и в широки мащаби експлоатират работната сила на изостаналите в техническо отношение промишлени предприятия на метрополията.

Модерното развитие на Португалия е свързано с появата на републиканското движение. Този процес обаче се радикализира в

значителна степен от промените, които настъпват в Испания. През 1868 г. в Испания избухва въстание, което прокламира първата в историята на Пиринейския полуостров република и създава обективни предпоставки за промени и в Португалия. Главно под влиянието на събитията в Испания през 1875 г. в Португалия е създадена Републиканска партия, която има най-широка социална база в трите големи града на метрополията Лисабон, Порту и Коимбра⁵. До началото на XX век Републиканската партия не разполага със сериозни позиции в политическия живот на страната, тъй като нейното формиране се осъществява в резултат от копиране на чужд модел, а не поради причини от вътрешнополитическо естество.

Португалия се изгражда като конституционна монархия през периода 1820 – 1834 г. Зараждането на либерализма и конституционализма обаче среща значителни препятствия. В резултат от френската инвазия през 1807 г. португалското кралско семейство, водено от престолонаследника принц Жуау VI, емигрира в Рио де Жанейро, където остава до 1821 г. През същата година Жуау VI се връща от Бразилия и дава клетва да спазва конституцията, която е изготвена през 1822 г. по модел на испанската от 1812 г.

Основният държавен закон е дело на парламента, съставен предимно от средни земевладелци, търговци, военни и бюрократи. Документът съдържа идеи, които са били прекалено напредничави за някои слоеве от португалското общество. Според конституцията нацията, а не кралят ще бъде отговорна за запазването на суверенитета на страната. Освен това се давала свобода на пресата, премахвали се юридическите и данъчните привилегии, а инквизицията е отменена⁶.

Денят на либералите обаче още не бил изгрял. Новите водачи и идеи са все още твърде непопулярни за голяма част от португалското общество, която живее предимно в селски полуфеодални условия и не успява да разбере и оцени настъпилите промени. Тази част остава вярна на традиционните политически сили в Португалия – монархията и църквата.

През май 1823 г. контрареволуционен метеж премахва конституцията от 1822 г. и през следващите три години крал Жуау VI отново управлява като абсолютен монарх. След смъртта му през 1826 г. неговият син Педру, който по това време е крал на Бразилия, отстъпва трона в полза на седемгодишната си дъщеря Мария. Братът на Педру – Мигел, трябвало да стане регент за 11 години, докато Мария навърши пълнолетие. Педру лично изготвя новата консти-

туция, известна по-късно като “Хартата”, и очаква Мигел да я спазва като регент.

Под натиска на консервативните сили в столицата, през 1828 г. Мигел възстановява абсолютизма и упражнява репресии срещу поддръжниците на конституцията. Действията на регента предизвикват избухване на множество военни стълкновения, които през периода 1832 – 1834 г. прерастват в гражданска война. Педру е принуден да абдикира от Бразилия и се завръща в Португалия, за да постави отново дъщеря си Мария на трона. През 1834 г. Педру триумфира с британска помощ, а Мигел е изпратен в изгнание. Педру спасява трона на дъщеря си, но умира през 1834 г., като оставя на Мария, която е на 15 години, наследство от политически бъркотии и икономическа разруха⁷.

Съдбата на Педру, известен в португалската история като “дон Педру Спасителя”, маркира тъжното начало на трагичната съдба на португалските конституционни монарси. Дъщеря му кралица Мария II, изтощена от бурния период на управление и честото раждане на деца, умира на 34 години по време на раждане на единадесетото си дете. Най-големият ѝ син – дон Педру V, който я наследява на трона, умира от тифус на 24 години. Едва вторият син на Мария – дон Луиш, който става крал на Португалия през 1861 г., се радва на дълго и сравнително спокойно управление (1861 – 1889 г.). Периодът на неговото управление е известен с относителна стабилност в политическия живот на страната.

Революцията от 5 октомври 1910 г. заварва на престола последния от португалските конституционни монарси дон Карлуш, който завършва своята политическа кариера прострелян от револвер на улицата в португалската столица⁸.

Независимо че Португалия официално се определя като конституционна монархия, в действителност до 1910 г. цялата власт е съсредоточена в ръцете на краля. Съществуващият парламент е съставен от депутати, принадлежащи към двете основни политически партии – консервативната и либералната, като излъчването на правителствата става според партийните съображения на краля, който умишлено не давал възможност за приоритет на нито една от двете партии в управлението на страната. Смяната на партиите ставала тогава, когато кралят сметнал за необходимо.

Влошаването на икономическото положение в началото на века довежда до рязко покачване на недоволството и повишаване на

политическата активност в страната. Пред монархията в Португалия възникват непреодолими противоречия от най-различно естество. Кралят и неговото правителство решават да използват и последната възможност за запазване на статуквото, като обновят фасадата на стария режим чрез реформи.

През пролетта на 1906 г. крал Карлуш I назначава за държавен министър лидера на Либералната партия Жуау Франку. Новият премиер си поставя като основна задача “пестеливо” отношение към бюджетните ресурси на страната и строг контрол върху тяхното изразходване. В политическата програма на своята партия той предвижда “стриктно” придържане към законите, допускане на критиката и свобода на печата. В програмата се предвижда въвеждане на децентрализацията в управлението, реформа във висшето, средното и началното образование.

Всичко това трябвало да отклони португалските граждани от разрастващата се политическа офанзива срещу управляващия режим. Министър-председателят отчитал вярно политическата конюнктура в страната, която не предвещавала нищо добро за монархията. Не без основание той се страхува, че в Португалия може да избухне революция, в резултат на която метрополията би могла да загуби и своите “отвъдморски” колониални владения.

От друга страна, за да блокира разрастващото се недоволство срещу кралската власт, Франку концентрира усилията на правителството към установяване на авторитарен режим, като настоява пред краля за разпускане на парламента. Съгласно действащата конституция монархът нямал право на това, без да вземе съгласието на Държавния съвет – институция, играеща ролята на сенат. На 10 май 1907 г. обаче Карлуш I подписва декрет за разпускане на парламента, без да посочи датата на новите избори. Този акт се оказал равносилен на държавен преврат⁹.

Вестта за разпускането на парламента изостря до крайност политическата обстановка в страната. Едрата буржоазия, която се надявала, че реформите ще изведат страната от икономическата и политическата безизходица, се противопоставила на кралската политика, в резултат на което монархията минала в настъпление. През нощта на 28 януари 1908 г. е арестуван ръководителят на Републиканската партия – журналистът Шагаша Боржеш, а на 1 февруари правителството на Франку приема постановление, с което се лишавали членовете на парламента от депутатски имунитет.

Обнародването на декрета предизвиква рязко недоволство сред португалската общественост. Вечерта на същия ден – 1 февруари 1908 г. – кралят на Португалия Карлуш I е убит, а престолонаследникът дон Луиш – смъртно ранен.

Убийството на Карлуш I не донася очакваната промяна в правителствената политика. Лидерите на Републиканската партия заявяват, че смятат убийството на краля само като междинен етап към свалянето на монархията. След смъртта на Карлуш I при крайно напрегната обстановка най-малкият син Мануел II поема държавното кормило. Той е принуден да уволни незабавно министър-председателя Жуау Франку, да въведе амнистия за участниците в покушението и да предостави легална възможност за политическа изява на републиканците. В този момент на страната на Мануел II стоят висши служители от администрацията, незначителна част от армията, католическата църква, напълно неграмотното селячество от Север, както и университетът в Коимбра, чийто преподавателски състав се състоял изцяло от клерикали и монархисти.

От своя страна Републиканската партия разполага с подкрепата на средната и дребната буржоазия, работниците и занаятчиите, селскостопанските работници на Юг, големи части от офицерския корпус на армията и флота, студентите и португалците със “свободна професия”. Именно те представляват главните движещи сили на революцията. Техният организационен център образува силно влиятелно тайно общество Карбонария, чийто състав наброява около 40 000 души. Другите политически групировки загубват влияние в политическия живот на страната, защото остават “неподвижно” на конституционно-монархически позиции.

Като всички португалски революции и тази започва с решителната намеса на армията, която за кратко време извършва поредното “пронунсиаменто”. Освен флота, в преврата вземат участие пехотни и артилерийски части. С помощта на въстаналото население военните от столицата Лисабон, без да срещнат сериозна съпротива от правителствените части, превземат централния площад “Маркеш де Помбал” и парка “Едуарду VII”. През нощта на 5 октомври 1910 г. крал Мануел II е принуден да напусне пределите на Португалия. По-нататъшната съпротива на правителствените войски се оказва безсмислена, поради което кралският съвет издава заповед за предаване на оръжието¹⁰.

Сутринта на 5 октомври 1910 г. водачите на Републиканската

партия обявяват Португалия за република. Всички войскове части, а също муниципалните учреждения както в метрополията, така и в "отвъдморските" територии подкрепят новия режим. На следващия ден след свалянето на монархията е образувано първото републиканско правителство начело с видния представител на Републиканската партия Теофило Брага, което обективно изразявало интересите на либералната буржоазия.

Хегемонията на буржоазните републиканци по време на подготовката и избухването на революцията е безспорна. Пред революцията стояла историческата задача да утвърди властта на буржоазията като единна класа. Докато преди 1910 г. в управлението на държавата участва само върхушката на буржоазията, сега революцията трябвало да унищожи противоречието между нарастващия икономически потенциал на буржоазията и нейната скромна роля в системата на политическата власт.

От друга страна обаче съществуващият държавен апарат остава почти незасегнат и не започва да функционира като републикански. По този начин главният резултат за португалската буржоазия от избухването на революцията е завземането на политическата власт, т. е. това, което февруарската революция във Франция от 1848 г. донесе на френската буржоазия. При това в началото на XX век Португалия трябва да измине път, който в големите западноевропейски страни принадлежал вече на миналото. Средните градски слоеве, служителите, занаятчиите и дребните предприемачи, които с въодушевление и възторг се включват в революцията, са разочаровани от нея. Нещо повече, на 5 октомври 1910 г. работническата класа в Португалия не излиза като самостоятелна сила, а селяните поради своята изостаналост не вземат активно участие в събитията.

На заседание на Учредителното събрание от 11 август 1911 г. е утвърдена новата португалска конституция, с която официално се узаконява републиканският режим, а на 24 август с. г. е избран и първият президент на Португалия – лидерът на умереното крило на Републиканската партия Мануел де Ариага¹¹. Министър-председател става бившият португалски посланик в Париж – Жуау Шагаш.

* * *

Не след дълго, през седмиците непосредствено след 5 октомври 1910 г., португалските граждани започват да преосмислят значе-

нието на понятието “република”. Когато еуфорията отминава и про-роческите слова заглъхват, истината за положението на Португалия се оказва потресаваща. Смехът на републиканците се обръща в плач. Новата власт наследява от монархията една страна, в която различните групировки и класи имат различни мнения по въпроса какво ще представлява “Републиката”. Първоначално ентузиазмът, с който е посрещната вестта за свалянето на краля, заличава разликите между републиканците, макар че те са явни и на 5 октомври по улиците на Лисабон, където контрастът между грубите босоноги селяни и армията е поразителен и почти комичен¹².

Населението на Португалия от около 5 800 000 души се състои предимно от бедни, неуки селяни. Общата степен на неграмотност, изчислявана между 78 – 79%, може би е занижена. Някои от тези квалифицирани като грамотни са практически неграмотни, а други едва са разбирали какво четат. Страната наследява голям дефицит в търговския баланс и огромни външни дългове.

Ето защо пред новия режим стоят сериозни препятствия. Той трябва да обедини различните републикански групи, да “помири” различните им възгледи. Трябва да победи враговете си монархисти, които след няколко месеца на бездействие ще се появят отново. Трябва да намери и запази едно честно и мъдро ръководство, което да може да устои на най-големия натиск. Накрая ще трябва да контролира и укротява крайностите на поддръжниците на режима.

С наследеното от монархията и огромните нови проблеми, пред които е изправена, Републиката вероятно е имала малки шансове за успех. Различните социални слоеве обаче възлагат големи надежди на новия режим. Младата републиканска дипломация е почти единодушна в своя ентузиазъм по отношение на политическото бъдеще на Републиката. Първата държава, която признава Републиката, е Аржентина, последвана скоро и от Бразилия¹³.

Европейските сили са по-предпазливи. Водени от Великобритания, те отказват да признаят Републиката, преди да бъде избрано Учредителното събрание и да бъде приета новата конституция. САЩ признават португалската република на 11 май 1911 г., Франция – на 25 август, а Испания, Великобритания, Германия и Австро-Унгария изчакват до 11 септември 1911 г.¹⁴

Още в самото начало символите са от голямо значение за републиканците, които ги използват не само да разграничат Републиката от монархическото минало, но и да символизират надеждите

за бъдещето. Синьо-белият флаг на монархията е заменен от републиканския флаг в червено и зелено. Монархическият национален химн е заменен с вълнуващата романтична композиция от 1890 г. "А Португеза" ("Португалката")¹⁵. Със закон, обнародван на 22 май 1911 г., старата парична единица – реалът – е заменена с новото републиканско ешкудо. Правописната реформа от 1911 г. опростява португалския правопис и премахва чуждите влияния. Тези промени със символно значение изиграват своята положителна роля в момент на безпрецедентни до този момент политически стълкновения.

* * *

Буржоазната революция от 5 октомври 1910 г. е уникално явление в новата история на Португалия. Нейното протичане зависи от общи закономерности въпреки разноликите специфични особености на португалския революционен процес. Основна движеща сила на революцията е значителна част от армията, стихийно поддържана от хората на улицата. По това време преобладаващо влияние върху военните има либералната интелигенция, изразяваща интересите на дребната и средната буржоазия.

Революцията нанася сериозен удар на феодализма, ликвидира монархията, стимулира у широките слоеве стремеж към политическа изява и способствува за развитието на страната по демократически път. Тя не изменя аграрния характер на икономиката, но утвърждава нейното самостоятелно промишлено развитие на страната.

Определяща особеност на събитията след 1910 г. е нарастващият консерватизъм на републиканците, който се задълбочава рязко със свалянето на монархията. След победата на революцията, която гарантира относително политическо равноправие, веднага се забелязва известно връщане назад, "успокояване" и неизбежно разочарование за онези, които са очаквали повече.

Военните ще продължават да бъдат решаващ фактор и баланс в политическия живот и тяхната нова намеса в средата на следващото десетилетие ще постави на трудни изпитания политическия елит на страната. Защото дори за "предпазливите" републиканци парламентарната система, която те налагат през есента на 1910 г., през пролетта на 1926 г. ще символизира единствено смут и бъркотия, породени от необузданата търгашеска надпревара на нейните

политици. Шестнадесет години след 5 октомври те стават прицел на специален речник от политически цинизъм и присмех, а след 28 май 1926 г. Португалия ще последва модата, диктувана от европейския фашизъм.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Митев, Й.** “Новият курс” на правителството на Марселу Каетану и демократичната опозиция по време на изборите за Национално събрание (26. IX. 1968 – 26. X. 1969 г.) – В: Трудове на Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”, 1983, том XX, кн. 3; **Карасимеонов, Г.** Революцията в Португалия. С., 1981; **Петков, П.** Завоевания и трудности на португалската революция. – Ново време, 1986, кн. 1; **Димов, Н.** Интерсиндикал в защита на трудещите се и португалският революционен процес (1970 – 1978). – Истор. преглед, 1980, кн. 3.

² **Кукушкин, Ю. М.** Основные этапы рабочего и демократического движения в Португалии в период монархии и буржуазной республики. – Новая и новейшая история, 1974, кн. 6; **Ефимов, Н. В.** Революция 1910 г. в Португалии. – Новая и новейшая история, 1976, кн. 4.

³ **Castro, A.** O Sistema Colonial Português em Africa (meados do século XX), Lisboa, 1978, p. 28.

⁴ Ibidem, p. 22.

⁵ **Ефимов, Н. В.** Цит. съч., с. 54.

⁶ **Brandao, R.** Memórias, Obras Completas, Lisboa, 1969, Volume 2, p. 360.

⁷ **Wheeler, D.** Republican Portugal, A Political History 1910 – 1926, London, 1978, p. 23.

⁸ Ibidem, p. 24.

⁹ **Dias, C. M.** Do Desafio a Debandada. Lisboa, 1912, p. 380.

¹⁰ **Ferreira, D.** Historia Politica da Primeira Republica Portuguesa, Volume I (1910 – 1916), I Parte, Lisboa, 1973, p. 36.

¹¹ O Sèculo de 25 de Agosto de 1911.

¹² **Marques, A. H.** Historia de Portugal, Volume III, Das Revlucoes Liberais aos nossos dias, Lisboa, 1981, p. 7.

¹³ **Silbert, A.** Do Portugal de Antigo Regime ao Portugal Oitocentista, Lisboa, 1972.

¹⁴ O Sèculo do 12 de Setembro de 1911.

¹⁵ O Mundo de 30 de Outubro de 1911 (Relato da sessao diurna de 29 de Outubro de 1911 do Congresso do Partido Republicano Português); **Marques, A. H.** Op. cit., p. 70.